

УДК 323.2

Кашаба О. Ю.

Українська інженерно-педагогічна академія

ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ „ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ” У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Аналіз політико-правових вчень дає підстави стверджувати про наявність широкого спектру підходів до визначення поняття „політична опозиція”. Проте спільним у цих наукових розвідках є надання політичній опозиції високого статусу поряд із владними структурами та покладання на неї великої відповідальності за характер політичного режиму і цивілізованість політичного процесу в державі.

Ключові слова: політична опозиція, політична еліта, політичний режим, політична партія.

Кашаба О. Ю.

ГЕНЕЗИС И ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ „ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОППОЗИЦИЯ” В ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ

Анализ политико-правовых учений дает основание утверждать о наличии широкого спектра подходов к определению понятия „политическая оппозиция”. Общим для научных исследований является утверждение о высоком статусе политической оппозиции, который она имеет наравне с властью, на нее возлагается ответственность за характер политического режима и цивилизованность политических процессов в государстве.

Ключевые слова: политическая оппозиция, политическая элита, политический режим, политическая партия.

Kashaba O.

GENESIS AND EVOLUTION OF THE CONCEPT „POLITICAL OPPOSITION” IN THE POLITICAL AND LEGAL THOUGHT

The analysis of political and legal studies gives reason to confirm the presence of a wide range of approaches to the definition of „political opposition”. However, the common of these scientific intelligences is to provide the political opposition with a high status, along with the authorities and resting a great responsibility on it for the nature of the political regime and the civility of the political process in the country.

Key words : political opposition, political elite, the political regime, political party .

Природа політики припускає різноманіття думок, позицій та інтересів її суб'єктів. Ця обставина породжує проблему взаємовідносин між силами, що знаходяться при владі, і тими, хто прагне отримати владу.

Історія показала, що прогресивний розвиток політичної системи можливий тільки за наявності конкуруючих сил. Відсутність альтернативних стратегій розвитку катастрофічно знижує можливість своєчасної корекції програми, прийнятої за платформу більшості.

У демократичному суспільстві зі сталими традиціями, стабільним правопорядком політична опозиція розцінюється як закономірне та природне явище, що сприяє нормальній життєдіяльності та розвитку суспільства незалежно від характеру його політичної системи, як умова вдосконалення зворотного зв'язку між громадянами та органами державної влади. Це означає, що у суспільстві стимулюється різноманіття суспільно-політичного життя, не забороняється створення і діяльність різних політичних партій, рухів і громадських організацій. Соціальний прогрес у цілому досягається завдяки такому різноманіттю протипаг і відповідному балансу між

різними конкуруючими один з одним політичними інститутами.

З низки причин, які зумовлюють існування політичної опозиції, то можна виділити такі: внутрішня суперечливість суспільства; соціальне розшарування, яке викликає соціальну диспропорцію; ігнорування принципу соціальної справедливості; криза взаємовідносин між населенням та владою.

У зв'язку з цим актуальною постає проблема вивчення ролі опозиції як політичного інституту й одного з провідних елементів політичної системи демократичного суспільства. Для більш детального дослідження цього питання необхідно розглянути генезис та еволюцію поняття „політична опозиція” у політико-правовій думці.

У сучасній політології діапазон визначень поняття „політична опозиція” досить широкий: від протистояння як характеристики суспільних відносин до опозиції як інституту політичної системи, характерного для громадянського суспільства і правової держави. Такий набір тлумачень хоч і розкриває кожен з сутнісних характеристик опозиції, проте породжує непорозуміння як у політичному середовищі, так і серед широкої громадськості: у поняття „політична опозиція” кожен вкладає власний зміст, прагнучи перебільшити або применшити її можливості. Водночас саме на плечі політичної опозиції покладено обов'язок ревізувати дії уряду, надавати їм свої професійні оцінки та попереджувати суспільство про можливі наслідки. Розуміючи це, важко не погодитися із тим, що функції опозиції є не менш значущими для майбутнього суспільного розвитку, аніж наявність у державі стабільно функціонуючого політичного режиму.

Еволюція поняття „політичної опозиції” у політико-правових ученнях відбувалася у декілька етапів і тісно пов'язана з історичним розвитком уявлень про такі поняття, як „політична партія” та „система стримувань і противаг”, оскільки функціонально політична опозиція не може існувати у відриві від діяльності політичних партій.

Підґрунтям для виникнення концепцій політичної опозиції є науковий доробок філософів античності та середньовіччя. Так, видатний давньогрецький мислитель Платон не припускав думки про безконтрольність влади, про відсутність відповідальності за дії політиків і правителів. Водночас філософ рішуче

відмовлявся від примусу і придушення як методів підтримки установленого державою правопорядку і розумного співіснування. Абсолютно логічним для нього було підкорення, засноване на моральній перевазі одних над іншими [1, с. 30, 60].

Арістотель називав хиткими ті правління, які були засновані виключно на одному началі [2, с. 37].

Ф. Аквінський у душі середньовічної схоластики відзначав, що підкорятися владі потрібно настільки, наскільки вона від Бога і виділяв два випадки, за наявності яких піддані можуть не підкорятися владі: 1) коли велять те, що противно повелінню Божому, бо Бог вищий властитель; 2) коли велять те, на що не поширюється влада правителя [2, с. 65].

Б. Спіноза, розглядаючи питання про свободу кожного говорити і навчати тому, що він думає, акцентував увагу на можливості існування межі цієї свободи. Оскільки кожен індивід мусив поступитися на користь верховної влади діяти за власним рішенням, але не мусив поступатися правом розмірковувати і судити, то він міг використовувати свободу без обмежень, але при цьому, не порушуючи права й авторитету верховної влади, тобто не порушуючи миру у державі [3, с. 216].

Т. Гоббс наголошував не тільки на можливості, а й на доцільності окремих членів виступати проти постанов представницьких зборів і примушувати вносити в протокол або так чи інакше засвідчувати їх незгоду [4, с. 249].

Обґрунтовував доктрину законності опору головній посадовій особі і Дж. Локк, але за умов, що ця особа не є священною і мають місце незаконні прояви її влади [5, с. 382].

Ш.-Л. Монтеск'є, вважаючи, що монархічна форма правління є найбільш вдалою, наголошував на необхідності законодавчого визначення меж між тим, що є „образою” для влади і тим, до чого влада повинна ставитися із розумінням [6, с. 323].

Отже, аналіз поглядів видатних представників політико-правової думки з часів античності до XVIII ст. дає підстави стверджувати, що у цей час були закладені підвалини для вивчення поняття „політична опозиція”. З початку XVIII ст. спостерігається подальше дослідження цього поняття й оформлення концепцій політичної опозиції.

Одним із перших дослідників поняття „політична опозиція” у XVIII ст. був

англієць Болінбрук. У 1749 р. він обґрунтував конституційний принцип, який визначав сферу лояльної опозиції. Суть цього принципу зводиться до постійного забезпечення балансу влади, контролю та критики з боку опозиції діяльності уряду, внесення пропозицій щодо реформування державно-правових інститутів [7, с. 82]. Він наголошував, що до завдань партій, які програли під час виборів, входить: по-перше, систематично критикувати діяльність уряду, вказуючи на його помилки й недоліки; по-друге, контролювати дії влади з точки зору їхньої відповідності до Конституції, до проголошених під час виборів обіцянок та морально-етичних принципів, прийнятих у цьому суспільстві; по-третє, пропонувати альтернативне вирішення проблем що виникають [8, с. 232].

І. Кант виділяв декілька видів опору влади. Він розрізняв активний і пасивний опір. Перший заслуговує на критику, тому що проти монарха неприпустимі ні обурення, ні повстання. Другий – може бути ініційований тільки представниками парламенту. Філософ вважав такий вид опору необхідним, оскільки, якщо б народ завжди поступався вимогам виконавчої влади, то це було б ознакою того, що його представники продажні, голова уряду діє як деспот через свого міністра, а цей сам зраджує народу [9, с. 362].

Концепцію лояльної опозиції обґрунтував англійський учений Е. Берк. Він вважав, що завдання лояльної опозиції полягало в тому, щоб, змагаючись за владу, шукати способів зміцнення держави, яка існує у формі парламентської монархії, і покращення суспільних відносин, заснованих на приватній власності [10, с. 144 – 145].

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. питаннями теоретичного обґрунтування феномена політичної опозиції займалися такі відомі науковці, як В. Паретто, Г. Моска, Р. Міхельс та М. Вебер.

У середині ХХ ст. французький учений М. Дюверже був одним із перших, хто спробував дослідити політичну опозицію в контексті розвитку політичних партій. У своїй роботі „Політичні партії” він визначив опозицію як одну з функцій політичної партії. Вчений стверджував, що наявність організованої опозиції – це суттєва характеристика західної демократії, водночас її відсутність притаманна для східних демократій. М. Дюверже, вивчаючи історичні форми організації опозиції, дійшов висновку, що ще з часів Римської республіки

правом протесту наділялися посади трибунів плебсу. Пізніше подібна роль виконувалась церквою по відношенню до феодальної монархії. Починаючи з ХVІІ ст. опозиція набула внутрішніх форм шляхом відокремлення законодавчої влади від виконавчої, тобто практично втілюючи ідею „обмеження влади владою”. Після скасування інституту монархії цій ідеї відповідала наявність двопалатного парламенту. Сучасний розвиток політичних партій змінив традиційний поділ на законодавчу і виконавчу влади на користь нового підходу: розмежування функцій правлячої партії та функції опозиції. В результаті партії меншості стали спадкоємцями трибунів плебсу. Відповідно до своїх роздумів М. Дюверже виділяє декілька чинників, що визначають характер і форму опозиції, а саме – тип партійної системи; згуртованість, кількість і внутрішню структуру опозиції; загальні умови боротьби партій (боротьба без принципів, боротьба за другорядними принципами, боротьба навколо принципів).

Отже, за однопартійної системи справжня опозиція знаходиться поза самою партією. Вона виявляється у формі дисидентських рухів і фракцій, течій меншості, що піддають уряд критиці, як на партійних зборах, так і на парламентському рівні. Двопартійна система перетворює опозицію на справжній інститут, незважаючи на її поміркованість. „У цій якості опозиції, очевидно, й полягає головна складова її ефективності, а водночас – міцність демократичного режиму” [11, с. 500]. За багатопартійної системи спостерігаємо невизначеність опозиції, оскільки не зовсім зрозумілими є її межі по відношенню до уряду. Ця невизначеність зростає внаслідок того, що доводиться розрізняти опозицію зовнішню, яка представлена партіями меншості, та опозицію внутрішню – між партіями самої більшості.

Характер і форма опозиції впливають на її згуртованість, кількість і внутрішню структуру. Так, міцні і згуртовані коаліції можуть надати багатопартійному режиму ознак, наближених до двопартійної системи, та зробити опозицію монолітною, більш поміркованою й визначеною. „І навпаки, в умовах дуалізму партій недисциплінованих, децентралізованих і слабо організованих відомий такий механізм опозиції, який, нерідко виявляється ближчим до багатопартійної схеми, ніж до двопартійної” [11, с. 503].

Акцентує свою увагу М. Дюверже і на умовах боротьби партій, що сприяють формуванню характеру опозиції. Вчений виокремлює три типи боротьби:

- боротьба без принципів. Цій категорії відповідають США, де політичні партії не мають доктрини і загального принципу, який суттєво відрізняв би одну партію від іншої, а вибори носять характер визначення між політичними курсами;
- боротьба за другорядними принципами (Великобританія, Північна Європа), де відмінності між партіями відповідають доктринальному і соціальному поділу, водночас зберігаючи згоду відносно фундаментальних принципів політичного устрою;
- боротьба навколо принципів, що стосуються основ держави і сутності режиму. Сюди М. Дюверже відніс країни, де за умов багатопартійності існують тотальні партії – наприклад, комуністичні, фашистські [11, с. 505].

На формування і розвиток поняття „політична опозиція” вплинула й збірка статей професора Р. Даля „Політичні опозиції у західних демократіях”, що побачила світ у 1966 р. У ній вчений формулює критерії, які характеризують демократичний зміст політичної системи, коли виникають умови вільного існування політичної опозиції, а саме:

- свобода думки та висловлювань, зокрема створення відповідних умов для того, щоб довести особливу позицію меншості до відома інших громадян і керівних органів;
- можливість вільно брати участь у політичному житті;
- у разі політичного конфлікту необхідність здійснювати контроль над виконавчою владою з боку більшості громадян, виборців і членів представницької влади;
- раціональність у політичному обговоренні й ухваленні рішень, розуміння громадянами доцільності запропонованих лідерами держави векторів розвитку та засобів їх досягнення;
- настанова на те, щоб при ухваленні політичних рішень тримати курс на мінімізацію суспільних збурень і примусу щодо переможеної меншості, при одночасній максимізації кількості громадян, котрі вважають, що ухвалені рішення відповідають їхній меті;
- мирний спосіб розв’язання конфліктів і мінімізація політичного насильства;
- першочергове рішення виконавчою владою тих завдань, які значна частина громадян,

політичних лідерів вважає важливими, при цьому ухвалюються рішення, які задовольняють найбільшу частину громадян;

- загальна довіра та лояльність до Конституції та демократичних процедур у державі.

У 1971 р. виходить інша робота Р. Даля „Поліархія: участь у політичному житті та опозиція”. Автор, розглядаючи співвідношення демократії та опозиції, відзначив такий аспект, як співвідношення права на опозицію із реальністю виборчого права та характером існуючого уряду. Так, він вважав, що держава, в якій загальне виборче право поєднується з абсолютно репресивним урядом, надає опозиції значно менше можливостей, ніж держава з обмеженим виборчим правом і високо толерантним урядом. Крім того, Р. Даль виводив залежність між функціонуванням опозиції та витратами, які повинен робити уряд на те, щоб співіснувати із нею: чим менше витрати, пов’язані з тим, що мають терпіти опозицію, тим міцніший уряд, а чим більше витрати, пов’язані із приборканням опозиції, тим міцніша опозиція [12, с. 18].

Р. Даль наголошував на тому, що наприкінці ХХ ст. спостерігається розмиття змісту поняття „демократія”, під яким стали розуміти і форму політичної організації суспільства, базовану на визнанні народу основним джерелом влади, і певний філософський, світоглядний ідеал людського буття, і форму політичної участі, і модель діяльності різних суспільних інститутів тощо. Тому для характеристики демократії саме як форми політичного режиму політолог запропонував використовувати новий термін – „поліархія”, під яким слід розуміти специфічний вид режиму для управління сучасною державою – режиму з характеристиками, які чітко вирізняють його з-поміж усіх інших режимів. Йдеться про режим, заснований на відносно високій терпимості до опозиції (до тих, хто протистоїть діям уряду), на широких можливостях впливати на поведінку уряду і навіть на можливість зміщення мирним шляхом різних офіційних осіб. Невід’ємними ознаками поліархії, згідно з Р. Далем, є такі характеристики політичної системи, як плюралістичність і опозиційність.

Феномен політичної опозиції досліджували і такі вчені, як Г. Алмонд, Дж. Пауелл, К. Стромм, Р. Далтон та інші. Вони розглядали опозицію, як невід’ємний елемент політичної системи суспільства, характеризуючи її місце та роль у цій системі у взаємозв’язку з функціонуванням

політичних партій, уряду та інших елементів вказаної системи [13].

Певний науковий доробок з визначення різних аспектів феномена політичної опозиції створено за останні десятиріччя й в Україні. Методологію проблеми, визначення сутності опозиції, її ролі та місця в демократичному суспільстві розглядалися у працях М. Михальченка, Ф. Рудича, В. Бабкіна, Ю. Бадзьо, В. Бега, Д. Видріна, В. Горбатенька, С. Рядова, О. Гриніва, В. Якушика, Г. Постригань, Ю. Розенфельда, В. Журавського, І. Поліщука, А. Колодій та інших [14].

Отже, аналіз вищенаведених політико-правових підходів до визначення поняття „політична опозиція” дає підстави стверджувати про наявність широкого спектру поглядів. Проте спільним у цих наукових розвідках є надання політичній опозиції високого статусу поряд із владними структурами та покладання на неї великої відповідальності за характер політичного режиму і цивілізованість політичного процесу в державі.

Політична опозиція – це протидія, опір державній владі, протистояння її стратегічному курсу з метою його зміни на інший, що задовольняє опозиційні політичні сили. Політичну опозицію можна розглядати і як протистояння різних суб’єктів суспільства державній владі, яка не враховує їх інтереси у внутрішній та зовнішній політиці. Такими суб’єктами можуть бути класи, верстви, соціальні групи, партії, рухи, окремі особи. В кожному разі йдеться не про внутрішньопартійну, а про внутрішньодержавну політичну опозицію.

Опозиція – це об’єктивне явище суспільного життя, породжене розподілом праці, соціальною структурою, рівнем життя різних груп населення, диференціацією їх потреб, інтересів і цілей. Чим вищий рівень підтримки влади з боку населення, тим обмеженіші масштаби та вплив опозиції. Наявність у демократичних країнах багаточисельного середнього класу, який зацікавлений у стабільності, робить неможливим виникнення масової опозиції.

Активність опозиційних сил простежується, як правило, під час війн, економічних криз, глибоких суспільних перетворень. Економічні потрясіння, масове зубожіння стимулюють невдоволення населення, підживлюють його опозиційність.

Взаємовідносини між владою та опозицією залежать від характеру політичної системи. У тоталітарній та авторитарній

політичних системах вони носять антагоністичний характер. І влада і опозиція не визнають права один одного на існування. Влада придушує опозицію, а опозиція в свою чергу намагається повалити існуючу владу. В цьому випадку політика стає сферою жорстокого протистояння влади та опозиції. В демократичних політичних системах існує можливість конструктивної взаємодії політичних сил, як тих, що знаходяться при владі, так і тих що їм протидіють. Будучи невід’ємним компонентом демократичного суспільства і правової держави, опозиція не передбачає насильницьких дій з метою захоплення державної влади. Особливого значення набуває політична опозиція в суспільстві, яке знаходиться в перехідному стані, коли проходять глибокі зміни всього соціально-економічного устрою. В такій ситуації зростає небезпека використання насильства для досягнення політичних цілей. Якщо ж існуюча політична влада запізнюється з формуванням механізму зворотного зв’язку та модернізацією політичних інститутів, політична опозиція здатна активізуватись, а її діяльність може викликати непередбачувані наслідки.

Проблема взаємовідносин влади та опозиції особливо актуальна для посткомуністичних країн. У цих державах владі протистоять перш за все сили реставраторського напрямку та демократичні опоненти запровадженого курсу. Практика свідчить, що суспільство, що реформується, з необхідністю вступає в етап, коли невдоволення частини населення тим курсом, що проводиться, породжує не тільки антидемократичні тенденції, але й демократичну опозицію. Взаємодія з цією опозицією потребує від влади лояльності, готовності до діалогу з проблем корегування курсу реформ і реалізації конструктивних альтернатив йому. При цьому повинен виконуватись один з основних постулатів у відносинах між політичною владою та опозицією демократичного суспільства: влада повинна уникати завищеної самооцінки себе в якості єдиного носія демократичних цінностей, уміти вірно співвідносити стратегічні та тактичні аспекти внутрішньополітичної боротьби.

З боку демократичної опозиції вимагається відповідальне ставлення до діалогу з владою, відмова від жорсткої та безкомпромісної критики, здатної викликати негативні для демократичного процесу наслідки. Непоступливість демократичної

опозиції та зацикленість на справедливості перш за все власних позицій може стати причиною руйнації демократичного електорату і послаблення загального потенціалу системи. У будь-якому разі в механізмі прийняття рішень пріоритетними мають бути базові демократичні цінності, а не кон'юнктурні міркування збереження або отримання влади.

Влада і опозиція в сучасній Україні мають переважно одне коріння. В складі депутатських фракцій опозиційних партій і блоків є представники великого та середнього бізнесу, для яких головна цінність депутатського мандату – захист цього бізнесу політичними засобами, намагання запобігти перерозподілу власності або мінімізувати втрати від нього. Як і влада, українська опозиція схильна віддавати перевагу кулуарним способам політичної діяльності. Як і влада, опозиція схильна до агресивності у відношенні до опонентів і навряд чи відмовиться від методів силового тиску на них.

Отже, останнє десятиліття протистояння, як правлячої, так і опозиційної еліти призвели до того, що стратегічний курс України, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, на практиці залишився невизначеним. Існує величезна різниця між деклараціями та реальною дійсністю нашого політичного та соціально-економічного життя. У внутрішній політиці, наприклад, постійно проголошувався демократичний вибір, розбудова громадянського суспільства, захист прав і свобод громадян. На практиці в країні створена система адміністративної демократії, при якій демократичні норми існують формально, а в дійсності влада з року в рік все більше намагалась контролювати вибір громадян. У зовнішній політиці влада неодноразово брала на себе відповідні зобов'язання перед іншими країнами і не завжди їх виконувала, що створило нашій країні імідж непередбачуваного та ненадійного партнера.

Вихід з положення, що склалося на сучасному етапі державотворення в Україні полягає в інституалізації опозиції, наданні їй законодавчого внормованого статусу. Частина опозиційних партій дійсно сьогодні переживає труднощі з визначенням свого місця в системі координат „влада – опозиція”, через що їх опозиційність має скоріше антиперсональний характер,

спрямований проти конкретних осіб, наприклад, проти президента, прем'єра, а не проти їх програмних положень, ідеології тощо. Усі ці негативні чинники призводять до того, що крім неконструктивних стосунків з владою опозиція не може повноцінно здійснювати притаманні їй у демократичному суспільстві функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Темнов Е. Платон: философия государства, права, политики / Е.И. Темнов // Платон. Государство. Законы. Политика. – М.: Мысль, 1998. – 204 с.
2. Чичерин Б. Н. Политические мысли древнего и нового мира / Б. Н. Чичерин. – С.-Пб.: Либроком, 1999. – 220 с.
3. Спіноза Бенедикт. Теологічно-політичний трактат / Б. Спіноза. – К.: Основы, 2003. – 237 с.
4. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Текст] / Т. Гоббс. Избранные произведения: В 2т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1964. – 624 с.
5. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк. Сочинения: В 3т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – 676 с.
6. Монтескье Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье. Избранные произведения. – М.: Мысль, 1955. – 372 с.
7. Политическая энциклопедия. В 2т. Т. 2 / Нац. обществ.-научн. фонд; Рук.проекта Г. Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. – 500 с.
8. Опозиція. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Наук. думка, 1997. – 415 с.
9. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. 1797 / И. Кант // Критика практического разума. – М.: Мысль, 1995. – 247 с.
10. Колодій А. Ф. Політичний спектр посткомуністичних держав і проблема формування лояльної опозиції (приклад України) / А. Ф. Колодій // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К., 1996. – С. 82 – 90.
11. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М.: Академический проект, 2000.
12. Даль Р. Поліархія: Участь у політичному житті та опозиція / Р. Даль. – Х.: Каравела, 2002. – 560 с.
13. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: учебное пособие / Под ред. М. Ильина, А. Мельвиля. – М., Аспект Пресс, 2002. – 215 с.
14. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика / Зб. наук. праць. – К.: Навчально-методичний кабінет вищої освіти України, 1996. – 225 с.